

יש לזכור, שהשם 'מנדלי מוכר ספרים' אינו שם־עט, וכן שאינו אך ורק שם בדוי: כמו שהראה דן מירון, אברמוביץ יצר דמות בדויה, המתקיימת בעולם בדוי, ושמה 'מנדלי מוכר ספרים'.⁴ הסגנון העברי המאוחר של אברמוביץ בא לידי ביטוי באמצעות המסכה (או ה־persona) של הדמות 'מנדלי מוכר ספרים'. אפשר להבחין בכך בסיפורים הקצרים שפירסם אברמוביץ לראשונה בין 1886 לבין 1896,⁵ וגם לאחר 1896, בניסיון שלו לתרגם לעברית את הרומנים שפירסם בידידי בין 1864 לבין 1878 והרחיב אחרי 1888.

את המושג 'נוסח מנדלי' אבדוק להלן בעזרת הרומן המרכזי בכתבי אברמוביץ — ספר הקבצנים. לשם כך, אשווה בין התרגום העברי של ספר הקבצנים לבין המקור היידי — פֿישקע רער קרוּמער: אַ מעשה פֿון יידישע אַרימעלייט [פישקה החיגר: מעשה בקבצנים יהודים]. המהדורה הראשונה בידידי יצאה ב־1869, והמהדורה השנייה, המורחבת, נדפסה ב־1888. התרגום השלם לעברית של ספר הקבצנים נדפס בשנת 1907, אף כי תרגום חלקי מאת ביאליק נדפס כבר ב־1901 בצירוף תת־הכותרת ג' כפופה.⁶

קיימת מסורת ארוכה של דיונים ושל חילוקי דעות על הסגנון העברי של אברמוביץ. בשנת 1900 כתב אברמוביץ מכתב ל־"ח רבניצקי על אודות המבוא שכתב הלה לאוסף הסיפורים של אברמוביץ. לפי אברמוביץ, היה על רבניצקי לכתוב ביתר אריכות על הסגנון העברי של הסיפורים: 'עוד היה לך לקבוע במאמריך קְדור לסגנוני בפני עצמו מפני חשיבותו ומפני התועלת שהביא להספרות ולסופרי עמנו'.⁷ שש שנים לאחר מכן המשיך אברמוביץ באותו עניין במכתב נוסף לרבניצקי: 'סגנון זה של הסיפורים שלי בעברית בריאה חדשה היא, שנמלכתי עליה מתחילה בפמליא של מחשבות לבי ומחוי ואמתי: נעשה סגנון עברי, שיהא חי מדבר ברור ובדיק כבני אדם בימינו ובמקומו ונשמתו תהא ישראלית והוא יהא ראוי שינתנו על ידו "ספורים" לישראל בעברית. דבר זה היה קשה מאד להעשות וברוך המקום, שהיה בעזרי ויצרתי אף עשיתי, ומאותה עשה התחילו סופרי ישראל להשתמש בסגנון חדש זה וכותבים ומספרים בלא ברכה והזכרת השם של יצורי'.⁸ בהשתמשו במילים 'בריאה חדשה' ו'נעשה סגנון', רומז אברמוביץ באופן אירוני למעשה בריאת האדם, שבכך הוא מדגיש את החשיבות שבחידושו.

'נוסח מנדלי' במבט ביקורתי

זיו פרידן

עברו כמעט מאה שנים מאז שהתקבלה טענתו של ח"נ ביאליק, שלפיה 'מנדלי מוכר ספרים' היה 'יצור הנוסח'.¹ במאמר זה אבחן מחדש את הרעיון המיושן לגבי 'נוסח מנדלי' — רעיון שמקורו ברור הסופרים של אודסה.

במבט לאחור, ניתן אולי ליחס את התואר 'יצור הנוסח' לסופר אחר, למשל ל־"ל פריץ, ולראותו כיוצר הזרם המודרניסטי שתרם רבות לסיפורת העברית במאה העשרים.² אבל המבקרים קיבלו את טענתו של ביאליק וראו בסגנון העברי של ש"י אברמוביץ את נקודת המוצא של הספרות העברית המודרנית. אותם מבקרים התעלמו ממידת ההגומה שבדבריו של ביאליק, למשל כשהוא שואל, 'מה היתה הספרות העברית, מן הבחינה האמנותית, עד מנדלי?' ועונה בהגומה חצופה, 'לא כלום'.³ בתגינות היובל היה ביאליק בין אלו שהכתיירו את אברמוביץ בתואר 'הראשון' בספרות העברית המודרנית, אף על פי שהיו סופרים שהקדימו את אברמוביץ והשפיעו עליו. במבט ביקורתי, אחרי מאה עתירת חידושים, אפשר לראות שהיו אלמנטים ב'נוסח מנדלי' שלא הצליחו — ושואף לא יכלו להצליח. מאמר זה מתמקד באחד מן האלמנטים האלה: השימוש שעושה אברמוביץ במילים מן השפה הארמית.

* המחבר מודה לחנן חבר, לודו ספרינג, לאראלה בראון, לחמוטל בריוסף, לרוד ארלין, לבת־שבע שפירא, וליונת קלן על עזרתם במאמר זה, המבוסס על הרצאה בכנס של איגוד הפרופסורים לספרות עברית (חיפה, מרץ 1999). נוסח קודם הוגש בכנס של The Modern Language Association בדצמבר 1998.

1 ח"נ ביאליק, 'יצור הנוסח', העולם ד, 50 (1910-1911: 6-8). אני מצטט מ'יצור הנוסח', בתוך: כל כתבי ח"נ ביאליק (1965: 245-246). לנוסח היידי, ראו: 'מענדלעלעס נוסח', בתוך: אֶלע רעניק פֿון מענדלעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאוויץ), כרך 17: קריטיק איבער מענדלעלע מוכר ספרים (1911: 151-155). לא כאן המקום להסביר איך שירת המושג 'נוסח מנדלי' את הצרכים של המשורר ביאליק, ראו: גרשון שקד, הספרות העברית 1880-1980, כרך א, בגולה (1977). הוא מזכיר את ה'נוסח שכנגד' אצל פריץ (שם, 131), אך שקד חוזר על הרעיון שלפיו מנדלי הוא 'יצור הנוסח' (פרק שני). ראו גם: 2 'מנדלי ושלוש הכרכים', בתוך: כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, כרך 3 (1912: v), ובחן כל כתבי ח"נ ביאליק (1965: 243).

4 Dan Miron, *A Traveler Disguised: The Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century*, 4 foreword by Ken Frieden (1996, chapter 5).

5 לסקירה של סיפורים אלו, ראו: יחיאל שנטוך, 'סיפורי הקצרים של מנדלי מוכר ספרים על נוסחאותיהם: בירור ביבליוגרפי וטקסטולוגי', הספרות 1 (1968: 391-409). לתיאור מעמיק של 'נוסח מנדלי' בסיפורי הקצרים, ראו: Robert Alter, *The Invention of Hebrew Prose: Modern Fiction and the Language of Realism*, Chapter One: 'From Pastiche to Nusakh' (1988).

6 על עבודתו של ביאליק כמתרגם, ראו: שמואל ורסס, 'ביאליק מתרגם את מנדלי', בתוך: מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו (1996: 277-295).

7 ראו את המכתב בתאריך 10 אוגוסט 1900 מאת ש"י אברמוביץ אל י"ח רבניצקי, נדפס ברשומות, כרך 2 (1927: 429).

8 מכתב מתאריך 11 ספטמבר 1906, נדפס ברשומות (שם, 431). עיין גם חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908 (תנא שמרוק, ערך; 1976: 68).

בראשית המאה העשרים, קיבל דוד שלם מביאליק את המושג 'נוסח מגדלי' כדבר ברור מאליו. המאמר המקורי, שבו מתייחס ביאליק ל'נוסח מגדלי', התפרסם בשבועון העולם בשנת 1911. נדמה שביאליק ייעד את המאמר לכרך ה-17 של ה'ויבילעאום אויסגאבע' (הוצאת היובל) של כל כתבי אברמוביץ בידיש; הכרך האחרון במהדורה זו, אוסף מאמרים שכותרתו קריטיק איבער מענרעלע מוכר ספרים (ביקורת על מגדלי מוכר ספרים), ראה אור בשנת 1911. מאמר שני מאת ביאליק, 'מגדלי ושלושת הכרכים', שהתפרסם כהקדמה לכרך השלישי של כל כתבי מגדלי מוכר ספרים בעברית, ב-1912, גם הוא נוגע בעניין.

במשפט הראשון של המסה 'יוצר הנוסח' (בידיש נקראת המסה 'מענדעליס נוסח'), כותב ביאליק על מגדלי, 'היוצר את "הנוסח" האמנותי בספרות העברית והיהודית'.⁹ ביאליק מסביר בהערה, שהביטוי 'נוסח' מזכיר מנהגים באזור הולדתו: 'כך קוראים בוואלין למסורת נגוני התפלות המקובלים בעם, וזוהו כהשאלה לכל דרך כבושה ושבלונא מקובלת באחד מן המקצועות'.¹⁰ ביאליק מרגיש, שהנוסח של מגדלי — נכנה אותו כאן 'אברמוביץ' — אינו נוגע לענייני סגנון בלבד. לפי ביאליק, יצר אברמוביץ את הבסיס לספרות היהודית מודרנית, גם בעברית וגם בידיש. לכן משתמש ביאליק במילה נוספת כדי להסביר את מושג הנוסח: שבלונה (או 'שאַבלאָן' בידיש). לפני שסופר יוצר את הסגנון המיוחד לו, 'מתחילה בא הנוסח. מתחילה צריכים להבראות הדפוסים הראשונים, שְקְלוּנָה ספרותית קבועה' (שם, 245).¹¹ מקורה של המילה 'שבלונה' הוא בגרמנית, ומשמעותה: צורה או תבנית המשמשת את בעלי המלאכה בעבודתם. ביאליק מוסיף מטאפורה חשובה, כשהוא משווה את השבלונה לטביעת מטבעות, או ל'מטבעות מהלכות בנות צורה ונבנות קיום' (שם, 12). הוא טוען, שלפני אברמוביץ לא היה סגנון בספרות היהודית המודרנית. ואילו בסוף המאה התשע-עשרה יצר אברמוביץ נוסח הכולל 'צורה קבועה למחשבותיו ולהרגשותיו של הדור' (שם, 246).

המסה של ביאליק אינה חורגת מעבר לאמירות כלליות אלה. ניתן לפתח את ההיגיון המטאפורי של ביאליק ולומר, שאברמוביץ טבע את מטבעות הלשון, ואחריו השתמשו בהן

9 העולם ד, 50 (1911: 6). להלן אני מצטט מאמר זה מתוך כל כתבי ח"צ ביאליק (1965: 245-246). בגירסה היידית, 'מענדעלי האָט אין דער ליטענראַטור געשאַפֿען "נוסח"; ח"צ ביאליק, 'מענדעליס נוסח', במבחר המאמרים קריטיק איבער מענרעלע מוכר ספרים, בתוך: אֶלע ווערק פֿון מענרעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאווין), כרך 17 (1911: 151).

10 כל כתבי ח"צ ביאליק (1965: 245). בגירסה היידית: 'אין וואַלין רופֿט מען אַזוי רי "סקאַרבאָוען" מאַטיווען און דער פֿון יעדען אָנגענומענעם דרך' (1911: 151).

11 בידיש: 'פֿריהער מוז זײַן נוסח. פֿריהער מוז געשאַפֿן ווערען דער נויטיגער ליטעראַרישער שאַבלאָן' (שם, 152).

12 ראו גם: 'יוצר הנוסח הספרותי... מוציא את מעט הזהב מבדילי רוחם והוא הפחיתו ל"מטבעות" (שם, 246). בגירסה היידית: 'פֿון וויהען ערן גאַלד אַרויסגעקומען, און אין אָנפֿאַרע "מטבעות" צושמעלצען' (שם, 154).

ביאליק ודורו בממלכת הספרות שייסד 'הסבא'. וכך ניתן היה לומר, שהן תרמו לעושר התרבותי של עם ישראל. הבעיה היא, שלא כל קורא במאה העשרים היה מוכן לקבל את מטבעות הלשון האלה. היו כמה סופרים קודמים, וגם בני-דורו, כגון יוסף פרל ו"ל פרץ, שהלכו בכיוון אחר לגמרי, בכך שחיברו פארודיות על הכתיבה החסידיית של שבחי הבעש"ט ושל ר' נחמן מברסלב וסופרו ר' נתן שטרנהרץ. הסגנון העברי שלהם, שיצא כנגד העברית המשכילית במאה החשע-עשרה, השפיע על התפתחותו של 'נוסח שכנגד' לפני שביאליק טבע את המונח 'נוסח מגדלי'.

במאמר השני העוסק בעניין זה, 'מגדלי ושלשת הכרכים', מוסיף ביאליק ואומר, שאברמוביץ 'נתן לנו את שפת עבר הגדולה והמאוחדת'.¹³ ביאליק טוען, שאברמוביץ 'מצא את הסינתזה העליונה, הכוללת את המקרא ואת המשנה ואת המדרש ואת ה"סידור" ואת הפיוטים ואת "מורה נבוכים" ואת "חיי אדם" (שם); הוא היה יכול להזכיר את 'משנה תורה' במקום את 'מורה נבוכים', אשר נכתב בערבית. באותה עת ביאליק אינו מזכיר את הגמרא, אך אחר כך מכניס ביאליק את הארמית לדיון. בהמשך טוען ביאליק, שאברמוביץ הצליח 'להרוס את הקיר שבין שתי הלשונויות: היהודית המדוברת והעברית', וממשיך: 'דומה כאלו השיק את שתייהן על-ידי צנור שופע מזו לזו, ושתייהן, כתאומים צמודים, או כהעברית והארמית בשעתן, חיות עתה חיים משותפים וינקות ממקור אחד' (שם: vii, 244). כאן, בהשוואה מטאפורית, מזכיר ביאליק את הארמית ביחד עם העברית — 'בשעתן'. מתי? בתקופה העתיקה, אשר בה שתי השפות התקיימו יחד, אומר ביאליק, היה המצב הלשוני דומה למצב בראשית המאה העשרים, אחרי 'יצירת ה'נוסח'. השפה המדוברת היתה או ארמית — כמו עכשיו 'היהודית המדוברת', היידיש, ומנגד לשפת הדיבור, השפה הספרותית היתה עברית. ההשוואה הזאת עוזרת לנו להבין איך ביאליק ואברמוביץ הניחו שאפשר להחיות את הארמית כחלק מתחיית העברית. הם השתמשו בהשוואה הזאת כאופן מילולי, כך שהשימוש המחודש בארמית, המשובצת בתוך העברית של 'הנוסח', היה אמור להקות את 'היהודית המדוברת'. ברור, שאברמוביץ וביאליק לא באמת הרטו את הקיר שבין השפה העברית לבין השפה המדוברת בסיפורת העברית שלהם, אלא דיכאו את היידיש בעזרת הארמית.

עוד לפני ביאליק, בשנת 1906, בדק י"ח רבניצקי את עניין הנוסח, בתגובה על המכתב שכתב לו אברמוביץ (ראו לעיל). הוא עשה זאת במאמר רב השפעה, שכותרתו, 'על הסגנון העברי של מגדלי מוכר ספרים'. רבניצקי מסביר בו את סגנונו העברי של אברמוביץ, שמעבר לשפת המקרא, הוא עושה שימוש ב'לשון המשנה ומבחר המדרשים', או ב'לשון חכמים'.¹⁴

13 ראה 'מגדלי ושלשות הכרכים', בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, כרך 3 (1912: vi), בתוך: כל כתבי ח"צ ביאליק (1965: 243).

14 י"ח רבניצקי, 'על הסגנון העברי של מגדלי מוכר ספרים', בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, כרך 3 (1912: 169). המאמר נדפס בראשונה בהעומר, ספר ראשון, חלק ב (1907: 23-31).

אין ספק, שביאליק ביסס את המסה שלו על מאמרו של רבניצקי, שקדם לה. כמו כן, חוקרי ספרות עדיין תומכים בדעתו של רבניצקי: 'אין סגנונו של ר' מגדלי לא סגנון ביבלי ולא סגנון משנתי או מדרשי, אלא סגנון שכל אלו יחד נקלטו ונתעכלו בתוכו והתמזגו יפה יפה עד שנעשה "סגנון עברי חי"' (שם, 172). רבניצקי קיבל כנראה תפיסה זו מן 'הסבא' אברמוביץ עצמו. אברמוביץ כתב אליו ב-1906: 'התורה אסרה להם לישראל שעטנו, צמר ופשתים יהודי, כלאי בגד וכלאי כרם, הותרה להם לסופרי ישראל כלאי לשון וסגנון... חכמינו ד"ל הקפידו על טהרת הלשון ואמרו: לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד... המליצה — מליצה ללשון נביאים והדיבור כלשון חכמים'¹⁵. מקורו של החידוש של רבניצקי הינו, אם כן, בהשוואה בין לשון לשעטנו, והוא נמצא כבר במכתב שכתב לו אברמוביץ. כוונתו של 'הסבא' במכתבו הקורם אינה חדר-שמעית, אך רבניצקי מסביר, שאברמוביץ הצליח דווקא בשימוש ב'שעטנו' לשוני. לפי 'חכמינו', כותב רבניצקי, עברית תנ"כית מתאימה לשפה הספרותית הגבוהה; לעומת זאת, עברית רבנית מתאימה יותר לרוב העממי של שפת הדיבור. אברמוביץ איחד את שני הזרמים בסגנון עברי חדש, וכך נראה המצב בספרות העברית בתחילת המאה העשרים באודסה, אליבא דמנהיגי התחייה בספרות. רבניצקי ניסה לבאר את 'נוסח מגדלי' בהסתמך על שני קטעים הלוקחים מן הסיפור 'בסתר רעם'. לדעתו, ניתן לראות את התפתחות הנוסח גם בחיקונים שהכניס אברמוביץ בגירסה המקורית (1886-1887), כפי שהובאו בגירסתו הסופית באוסף הסיפורים משנת 1900. אומרים בצדק רב, שכדי להבין את הסיפור של אברמוביץ בעברית, ראוי לחשוב ביידיש. במילים אחרות, צריך לתרגם אותו חזרה למקור, או למשום את המקור הדי מעבר לכתיבה העברית. ידוע, שבכמה מקרים, למשל, במקרה של הרומן בעמק הבכא, ביסס אברמוביץ את הטקסט העברי שלו על טקסט שכתב קודם לכן ביידיש.¹⁶ רבניצקי מדגיש: 'אנו רואים את ר' מגדלי עורך כמה מסיפורי-המעשיות שלו מקודם יהודית ואחר-כך הוא

15 עיינו: חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"צ ביאליק ו"ח רבניצקי בשנים 1905-1908 (68-69).
16 'מענדלע, וואָס איז אין יענע יאָרן געווען אַרײַנגעטאָן אין דעם שאַפּטגס-פּראָצעס פֿון דעם נײַ-
געברענישן סטיל, האָט זיך מיט אַ ברען גענומען צו דער אַרבעט, און דאָ האָט זיך געטראָפֿן אַ
מערקווירדיקע זאַך. בײַ וואָנען מענדעלע האָט געהאַט פֿאַר די אױגן דעם ייִדישן אַרײַנגאַל פֿון די
ערשטע טײלן 'ווינשפּינגערל', האָט ער געמאַכט די העברעיִשע איבערזעצונג — אַדער גענויער, די
איבערזעצונג — מיטטערהאַפּט און אַן שום שוועריקייטן, אָבער ווען עס איז געקומען צו שרײַפֿן
ווייטער אַן דעם ייִדישן אַרײַנגאַל, האָט ער דערפֿילט, אַז עס וועט נישט גיין גלאַט... יעדן קאַפיטל
פֿלעגט ער צוערשט שרײַבן אױף ייִדיש און דערנאַך איבערזעצן אײַם אױף העברעיִש'. שמעון דובנאָוו,
פֿון 'זשאַראָגן' צו ייִדיש און אַנדערע אַרטיקלען: ליטעראַרישע זכרונות (ווילנע: קלעצקין, 1929: 46).
[מגדלי, שהיה בשנים האלו שקוע בתהליך של יצירת הסגנון של העברית החדשה, התחיל את
העבודה בהתלהבות, ואז קרה דבר ראוי לציון. כשהיה למגדלי לפני עיני המקור היידי של החלקים
הראשונים מבעמק הבכא, הוא עשה את התרגום — או ליתר דיוק, את השיכתוב — באופן מיומן
ובלי כל קושי, אבל כשהגיע הזמן לכתוב את המשך כלי המקור היידי, הרגיש הוא שזה לא ילך
בצורה חלקה... הוא היה כותב כל פרק קודם כול ביידיש, ואחר-כך היה מתרגם אותו לעברית'.]

מתרגם בעצמו עברית'. רבניצקי גם מסביר את הסיבה לכך: 'מתחילתו הוא שמא תעבירוהו עניות השפה על דעתו ותביאנהו לידי צמצום והשמטה שלא במתכוון. מה שאין כך בספור שכבר כתוב יהודית' (1922: 171).

עד כאן התיאוריה. מה מוצאים כשמשוים את 'נוסח מגדלי' ברומן כמו פֿישקע דער קרומער עם תרגומו המאוחר, ספר הקבצנים? שני קטעים קומיים בתוך פרק 12 כֿפֿישקע דער קרומער ערשים שימוש אירוני בסגנון היידי הגבוה. דמותו של מגדלי מדברת, בדרך כלל, בשפה עממית יותר. כאן הוא מלגלג על הסגנון היומרי, כי הוא מעדיף סגנון פשוט:

פֿאַר אַ ייִדישען בעל־לשון וואָלט געווען גענוג מאַטריאַל אױף אַנצושרײַפֿען אַ שענעם פּומן פֿון אונז אַלע, דענסטמאָל אין יענעם שענעם פֿריהמאַרגען... דערצו וואָלט ער דאָך געמעגט געבען אַ גמילות־חסד עפֿים פֿון זײַנס אַך: אַ טשערעדע שאָף, וואָס פֿיטערען זיך אױפֿ'ן געמײַזאַכץ, אַ קלאָר רינענדיג וועסעריל, וואו 'אינדען טהוען צוברעכען זייער דאָרשט', און אונז פֿיפֿעלעך אין מויל, אױף וועלכע מיר שפּילען און שְאַלען, ווי די פּאַסטוכער, אַ לײַבלײַד דער געליכטער פּלה אין שײַר השײַרים. (77)

כמו אברמוביץ, דוחה מגדלי סגנון גבוה כזה, שכולל רמזים לתנ"ך ולסגנון של צאינה וראינה. בעברית מגדלי מתייחס לשיר השירים ולתהילים 42:

חומר רב היה 'בעל לשון' יהודי מוצא מוכן לפניו באותו הבוקר כדי לכתוב פומון יפה... והיה רשאי להוסיף מדעתו גם נופך משלו, כדי בנות-השיר הטובה עליו, כגון עדר צאן הרועה בשושנים, פרות רעות באחו, ואיל תעודע על אפיקי מים. ואף אותנו היה חונן, ונתן בפינו חלילים משלו, לחלל ולשיר שירת דודים לרעות אהובות.¹⁸

אך גם ביידיש וגם בעברית מותר מגדלי המספר על שימוש בניבים גבוהים כאלו, והוא מתחיל את התיאור שלו מחדש, בסגנון פשוט יותר. 'פשוט איז פשוט' (פשוט זה פשוט) — במקור היידי, (1888: 78), אומר מגדלי, 'ואני מה שבמצפוני לבי אני בעצמי' (מהדורות מירון, 1988: 72). אך באותו פרק מוצא מגדלי הזדמנות לכתוב מכתב בסגנון גבוה. הוא מנסה לפייס קרובת משפחה רחוקה בעזרת מכתב בלשון מליצה. המכתב היידי שלו מתחיל בעברית וממשיך, לסירוגין, ביידיש ובעברית. מגדלי מודיע לה: 'להנגידה

17 אני מצטט מן הטקסט היידי בתוך: אַלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים (ש.י. אברמאווין), כרך 11, לפי האורתוגרפיה של אברמוביץ. מן המהדורה המורחבת (אודסה, ווארשאווער, 1888) שינה אברמוביץ בעיקר את האורתוגרפיה. אני מבדיל בין שלוש נקודות במקור (...) ובין שלוש נקודות המצינות השמטות שלי (...).
18 מגדלי מוכר ספרים, ספר הקבצנים (דן מירון, עורך; 1988: 71); כל כתיב מגדלי מוכר ספרים (1966: 111). בהמשך מתייחסת כל צייטה מספר הקבצנים (עמוד בסוגריים) לטקסט העברי במהדורה של דן מירון.

המפורסמת שאר-בשרי, הצנועה מרת חיה-טריינע, זאל לעבין און געזונט זיין. אמן. הנה זייט וויסען, אז געלויבט השם-יתברך, איך בין בקו הבריאה, געזונט אויף אלע אברים' (במקור היידי, 79-80; מהדורת מירון, 73). מגדלי שואב מן הסגנון הרבני כדי להרשים את האישה הכועסה, ובכך הוא מדגיש שיש לו השכלה.

אבל בדרך כלל, נמנעת דמותו של מגדלי (בניגוד ליוצרו אברמוביץ) ממליצה יזמנית כזאת. הרומן פִּישְקֶע דער קרומער מתחיל כך:

קוים גיט אשיין די ליכטיגע זון און זומער-לעב אין דעם לאַנד, מענשען ווערען ווי ניי געבורען און דאָס האַרץ פֿרעהט זיך זיי, קוקענדיג אויף גאַטס עלט דער שענער, — דענסטמאָל הויבט ביי יודען זיך אָן די רעכטע אומעטיגע צייט, צו קלאַנגען און פֿערגיסען טרעהרען. עס געהט דאָס גאַנצע צעטעל טרוער: תעניתים, פייניגען זיך, יאָמער און געוויין פֿון ספירה ביו העט אין די גרויסע בלאַטעס און נאסע אָסענדיגע קעלט. דענסטמאָל שטעלט זיך פֿאַר מיר, מענדעל מוכר-ספרים, דער גרויסער יוד, איך אַרבייט, פֿאַהר בעשטענדיג אַרום, צו פֿערוואַרען יודישע קינדער אין אַלע שטעטלעך מיט די אַלע נויטיגע מאַטעריאַלען צום וויינען מיט קינות, מיט סליחות, ווייבערשע תחנון, מענה-לשון'ס, שופרות און מחזורים. הכלל, יודען קלאַנגען, פֿערוויינען דעם זומער און איך מאַך דערנױיל געשעפֿטען, נישט דאָס בין איך אויסען. (9)

והנה הקטע הראשון מתוך ספר הקבצנים בתרגומו העברי מאת אברמוביץ:

כיון שנושב רוח חם וימות החמה מגיעים, ובעולמו של הקרוש-ברוך-הוא אורה ושמחה — ימי אבל וצום וככי ממשמשים ובאים ליהודים בזה אחר זה, מתחילת ספירת העומר עד ימות הגשמים. והשעה שעת עבודה לי, מגדלי מוכר ספרים, לחזור בערות שבתוך התחום ולהספיק לבני ישראל שם מכשירי-הבכיה, דהיינו קינות וסליחות ומיני תחינות, שופרות ומחזורים, מענה-לשון ותפילה-זכה וכיוצא באלה שיפים לשפיכת דמענות. ישראל עמנו סופדים ומבלים ימות החמה בבכיה — ואני עושה בה סחורה. אבל אין זה מענייני (7).¹⁹

כאן הנוסח העברי נשמע מתאים למקור: פשוט, גלוי-לב, מעורב באירוניה דקה. אבל במקום אחר, בסוף הפרק הראשון, חלה השמטה מעניינת: כשמגדלי בכבודו ובעצמו מתפלל בתחינה בידיש (15), מוחקת המהדורה העברית לחלוטין את הקטע הזה (11). אחר כך, בסיומו של צום י"ז בתמוז, ותוך כדי חיפוש אחר חברו ר' אלתר, מאבד מגדלי את דרכו (פרק שמיני). אלתר עצמו, לבד ביער, נעלם בזמן חיפוש אחר הסוסים שלהם. בחיפוזן שונה מגדלי קצת יין שרוף ומשתכר, ואז מבטא אברמוביץ את שכרותו בשיחה דמיונית בין שני מגדלים:

19 וראו את ההדפסה של הפרק הראשון בשתי הגרסאות, בתרגומו של ביאליק ובתרגומו הסופי של אברמוביץ, בתוך: 'ח"ג ביאליק ומגדלי מוכר-ספרים מתרגמים את מגדלי מוכר-ספרים', מחברות לספרות ב (1943: 85-91).

— גוט'ן אָווענט! — וויטע איך מיך מיט אַ פֿאַרבייג — וואוהין עס געהט מען בײַ נאַכט דא — עט... טיפשיס, פֿערדישע קעפּ! — ענטפֿערט צוריק אַ מענדעלי מיט אַ גוט, זיס שמייכלע — זיי צו ווערען פֿערפֿאַלען זיך פֿערגלוסט זיי. א געלעכטער, כִּלעבען! — אַ גרוב, ר' מענדעלי! היט אַךּ די ביינער, — יאָ, ווי איך בין אַ יוד, אַ גרוב! . . . אַ געלעכטער, כִּלעבען, ביימלעך געהען! געזונטערהייט!... קומט בקומפּאַניע. (50-51; אַךּ בגלל טעות הדפּסה, 50+52)

ובתרגום מגדלי לעברית:

— ערב טוב! — אני מברך את עצמי ומשתחוה — לאן הולך אדם פה בלילה? — אויש... טיפשים, ראשי סוטים! — עונה לי מגדלי שני בחיך טוב ומתוק. הם רוצים לאבד את הדרך, איזה צחוק, בחיי. — בור, אדון מגדלי! שמור על עצמותיך. — כן, כמו שאני יהודי, בור!... איזה צחוק, בחיי, עצים הולכים! לכו בשלום!... נלך ביחד בחבורה.

בנוסח העברי הסופי מופיע הקטע:

— ערבא טבא! — אומר מגדלי אחד בקידה — כלילה כאן הולכים להיכן?... — עט! בהמה, סוטים הם להם!... — משיב השני וגיחך ונעימה — הם אובדים להיות חמדו להם הם... אין זה אלא חוכא-וטלולא! — בור, ר' מגדלי! הישמר לעצמותיך אתה!... — אמת! יש כמו שאני יהודי, יש בור... . . . זה אינו אלא חוכא-וטלולא — עצים הולכים!... לכו לשלום!... נלך בכנופיא יחדיו! (48)

התרגום הזה של הדר-שיח הפנימי נובע מתרגומו של ביאליק:

— ערבא טבא! — אומר אני בקידה — כלילה כאן הולכים להיכן?... — עט! בהמה, סוטים הם להם!... — משיב מענדעלי אחר בגיחוך ונעימה — הם אובדים להיות חמדו להם הם... חוכא ואתלולי, חך!... — בור, ר' מענדעלי! הישמר לעצמותיך אתה!... — אמת! יש, כמו שאני יהודי, יש בור! . . . — . . . חוכא ואתלולי, חיך — עצים הולכים!... לכו לשלום!... נלך בכנופיא יחדיו!²⁰

ביידיש משתמש מגדלי בניבים כמו, 'גוט'ן אָווענט!' או 'א געלעכטער, כִּלעבען!'. אולם בעברית משלבים ביאליק ואברמוביץ מילים מארמית: 'ערבא טבא!' ו'חוכא-וטלולא!'.²⁰

20 הרור 1 גיליון 44 (1901: 15). במקומות אשר בהם משתמש ביאליק בביטוי 'חוכא ואתלולי', לשם הבהרה מקדים אברמוביץ את הביטוי 'חוכא-וטלולא'. ב'אין זה אלא...', או 'זה אינו אלא...', ביידיש נשא'ר א געלעכטער' לברו.

מעבר לזה, בידידש אומר מנדלי לעצים שהולכים כביכול אחריו, 'קומט בקומפאניע', אך בטקסט העברי הוא משתמש בארמית ואומר להם, 'נלך בכנופיא'.

מדוע סברו ביאליק ואברמוביץ, שהארמית תוכל להעביר את הפן העממי של היידיש? אולי, בסך-הכול, הם לא רצו למסור 'דעם יידישן טעם', הטעם היידי או ה'ז'רגוני? נכון, שהרבה מילים ארמיות, כמו 'כנופיא', היו קיימות בידידש של אותו הזמן. כמו שמנחם פרי הדגיש, לפני 35 שנה,²¹ כתבו ביאליק ואברמוביץ עברית לדוברי יידיש. כמו כן, מקצת מן הקוראים כבר הכירו את המילים בארמית משפת היידיש, ויכול להיות שבתוך הטקסט העברי, נשמעו להם ביטויים אלו כעממיים. לדוגמה, הכירו אז מילים וניבים כמו 'אסותא', 'קושיא', 'למאי נפאק מינא', 'מהיכא תיתי'. במקרים אחרים, לעומת זאת, יוצרי הנוסח סמכו על לשון הגמרא יותר מאשר על לשון הדיבור היום-יומית. אילו כל קורא עברית במאה העשרים היה בעל השכלה של בחור ישיבה, הבעיה לא היתה קיימת, ואזי היו אברמוביץ וביאליק יוצרים עברית ספרותית אפשרית, אשר בה שפת היידיש המדוברת מיוצגת בעזרת הארמית (או כביכול ארמית, במקרים כמו 'ערבא טבא' או 'שבחא טבא'). נכון הוא, שבארמית נוספו מילים כמו שמות לחפצים וכינויים שחסרו בעברית תנ"כית. כך נוצרת בעיה, שהקוראים במאה העשרים לא ראו את הארמית, בדרך כלל, כשפה עממית, אלא להפך, כסגנון ספרותי גבוה. ולכן, בקטעים שבהם העברית היתה צריכה ליצור רושם של שפת המוניט, היא נשמעת יותר מדי למדנית.

הגירסה של ביאליק נגמרת בפרק 8, ומפרק 9 ואילך תירגם אברמוביץ בעצמו את פֿישקע רער קרומער. כשאלתר מוצא את פֿישקע בתוך בית חורבות חשוך בפרק 11, הוא נתקל בגוף שלו הקשור בחבל, וכשהוא מספר על כך למנדלי, הוא אומר, 'די האָר שטעלען מיר זיך קאפּויער' (71); בתרגום מילולי, 'השיער מתהפך', והמשמעות בערך — 'שערותי סומרות'. ביטוי זה מוכר מאוד בידידש, אבל לאברמוביץ לא היה פתרון לשוני בעברית (66). כשפֿישקע מדבר עם אלתר על הגנבים הרצחנים, הוא לייגט מיר שטיינער אויפן הארצן' (71); בתרגום מילולי, 'שם אבנים על לבי'. בעברית, הביטוי הציווי מחוויר: פֿישקע 'מוהירני שלא אעמיד עצמי בסכנה, מאיים עלי' (76). אבל כשאלתר ממשיך בידידש וטוען שאינו יכול לחיות בלי סוס ('בלבען אָהן א פֿערד קען איך נישט', 72), אברמוביץ בוחר רמו מברח לפריק אבות: 'אם אין סוסי לי מה אני?' (76). ביטוי אירוני זה ממלא את מקומה של שפתו הפשוטה של אלתר. כבעטו נגד הגנבים, אלתר אומר גם: 'לאָזען שפּייען זיך אין דער קאשע קען איך נישט' (מילולית, 'איני יכול להרשות לירוק בדיסה שלי', 72). הנוסח העברי הוא פחות גס ויותר מנומס: 'להקדיח תבשילי איני מניח לכל בריה שבעולם' (76). בנוסף לזה, בריצה אחרי הגנבים, מרגיש אלתר את הרעב כסופו של יום הצום הארוך: 'דער מאָגען

21 מנחם פרי, 'האנאלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מנדלי מו"ס: עיונים בפואטיקה של הפרוזה', הספרות 1 (1968): במיוחד 92-95.

וויל נישט וויסען פון קיין שום זאך און מאָנט עסען. א קלייניגקייט עפיס אזא גרויסען טאָג אבצופֿאַסטען' (72); 'הקיבה אינה רוצה לדעת שום דבר אחר ודורשת אוכל. דבר קטן [נאמר באירוניה], לצום ביום גדול כזה'. בעברית של אברמוביץ כולל המשפט השני ביטוי ארמי: 'הקיבה אינה חוששת לצרתי, הבאה עלי, ותובעת מזונותיה. אטו מילתא זוטרתא היא לי שב בתענית יום ארוך בתקופת תמוז' (67). המילה הקטנה 'קלייניגקייט' בידידש הופכת לדבר עצום בתרגום העברי, או מדויק יותר, בארמית: 'אטו מילתא זוטרתא'. ובכלל, איך ייתכן שאלתר יסביר את הרעב שלו בעזרת רמו לשפת הגמרא? אפילו ביאליק, במאמרו 'יוצר הנוסח', במקום שבו כתוב בגירסה היידידש 'א קלייניגקייט', כותב בעברית 'דבור קל'.²²

אברמוביץ גם מנסה לבטא את דיבורו חסר-החן של פֿישקע. במהדורה העברית, במיוחד בחחילת פרק 14, מצטט מנדלי (המספר של הרומן) מן המקור היידי. אחר כך אומר לנו מנדלי, גם בטקסט היידי וגם בעברית, שהוא תיקן את המשך הסיפור של פֿישקע, כדי שנוכל להבין אותו. מעבר לזה, אברמוביץ נותן בפיו של פֿישקע דברים בארמית, אף על פי שאין לו השכלה. למשל, כשפֿישקע מנסה לשכנע את אישתו שהם צריכים להתגרש, הוא אומר לה: 'בת ישראל אין אונסין אותה, אמרי אינשי. אם לחיות עמי אין רצונך, מי כופה אותך, חס ושלום? הרי לך תיקנו גט בישראל. או חברותא או מיתותא אמרי אינשי' (131); כמו שדן מירון מעיר באותו דף, הציטטה הזאת קשורה לדמותו של חוני המעגל, 'שלא יכול לעמוד בבדידות אחר שצנעור משנתו בת שבעים השנה'. כמו שקורה לפעמים אצל שלום עליכם, בדברי טביה החלבן, הציטטה לא לגמרי מתאימה למצב. אך כאן משתמש אפילו פֿישקע בארמית, שאינה מתאימה לדמות ואינה מובנת לרבים מן הקוראים. אפשר לטעון, שהרובד הגבוה מאפיין את המספר מנדלי, המשנה את שפתו של פֿישקע, כיוון שכושר הביטוי של פֿישקע לא מספיק לרומן מודרני.

ישנה דוגמה נוספת של השימוש בארמית, כשמנדלי נתקל בשוטר הלא-יהודי, הנקרא במקור היידי 'סטאנאווא'. זוהי מילה סלאבית טיפוסית שנכנסה ליידיש. בקטע הזה, בסוף פרק 8, מדלג ביאליק על המילה. לעומת זאת, בטקסט העברי המתוקן, מוסיף אברמוביץ בארמית: 'האי פריסתקא דמלכא' (53). אך ארמית בפיו של איכר באוקראינה נשמעת מזוהה מאוד, שכן ארמית כזאת היתה סבירה יותר ברומן על קהילה יהודית בתקופת גלות בבל. אברמוביץ משתמש במספר רב של ביטויים בארמית בנוסח העברי של ספר הקבצנים. בקטעים שבהם מנדלי ואלתר משוחחים בידידש, משלבת המהדורה העברית, לעתים קרובות, ארמית. אלתר מזכיר למשל את הצרות שלו ואומר: 'ציי מיר אָבער איז גאַרנישט, מיט דער פּוטער אראָב. . . שנייץ די נאָז און שמיר דאָס פנים' (22); בתרגום מילולי: 'אבל אצלי זה כלום, עם החמאה למטה... לקנח את האף וללכלך את הפנים'. בעברית משתמש

22 ראו: הטקסט היידי בתוך: אָלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאווין), כרך 17 (153), בהשוואה לח"נ ביאליק, 'יוצר הנוסח', בתוך: כל כתבי ח"נ ביאליק (1965: 245).

אברמוביץ שוב בארמית: 'כשתפול פתא אצלי... כדאמרי אינשי...' (17-16). הרבה ביטויים עממיים דורשים תרגום, אך אברמוביץ מנסה להתקרב לרובד העממי על-ידי שימוש בארמית — 'כדאמרי אינשי'. אחר מביא עוד הרבה מליצות ארמיות, כמו קימאל-ן, הא לא קשיא, מא סלקא אדעתך (17, 24, 25). ביאליק ואברמוביץ עשו שימוש בארמית בכדי לבטא עממיות בדיבורם של מנדלי ואלתר.

בפתרון זה היתה מלכתחילה סתירה פנימית, והבעיות התבררו במהלך המאה העשרים. אבא בן-דוד הראה, שחלק גדול מן העברית המשנאית נכנס בינתיים לעברית המודרנית.²³ אך רוב דוברי העברית תפסו — ועדיין תופסים — מילים בארמית כרובד מיושן וזר. אברמוביץ ניסה להשתמש בהן אחרת, וזאת כדי לייצג את הרובד העממי.

לפי הדעה המקובלת, יצר אברמוביץ את הנוסח בעזרת הרחבת לשון המליצה של ספרות ההשכלה. והוא אכן השלים את הרובד התנ"כי בעזרת עברית של המשנה ושל ימי הביניים, וגם בעזרת ארמית מן הגמרא. הוא נקט, למשל, מונחים ארמיים, כמו 'צפרא טבא' (שמופיע במאה ה'ג' בספר חסידים). האם העברית בשילוב שרידים של ארמית איפשרה לאברמוביץ לייצג את ההבדלים החברתיים והלשוניים המאפיינים את הדמויות ברומן ירי כמו 'שישקע דער קרומער'?

כדאי לשים לב גם לשימוש בארמית ברומן בעמק הבכא (1909). אברמוביץ תירגם אותו לעברית במשך שנים אחדות. בספר הראשון בלבד נמצאות קרוב למאה מילים בארמית, היוצרות רובד לשוני גבוה.²⁴ לעתים קרובות, המספר יוצר דימוי של ארמית ושל כתיבה רבנית, בכך שהוא מוסיף 'א' בסיומה של מילה עברית מוכרת, למשל: 'ג'רונא' (119), 'מהדורא' (124), 'זוגיתא' (129), 'בר'סמכא' (141), 'איפכא מסתברא' (142), 'עינא בישא' (143), או 'בעינא פקיא' (160). כאן אין בעיה לקורא להבין: באמצעות הוספת ה'-'א' יוצר אברמוביץ את הרושם הכביכול תלמודי. אך על שום מה ראה המחבר צורך להכניס רובד ארמי כזה, בשרטוט תמונתה הסאטירית של העיריה? אולי כדי להזכיר את עולם הישיבה מעבר לחיי היום-יום. אבל בטקסט היידי חסר רובד כזה. הבל דומה עולה משימוש בעברית, לדוגמה, בפרק השישי ביידיש, המתחיל במילים: 'בימי רבי שמעלקע, אין דער צייט ר' שמעלקעס' (1913-1911: כרך 7, 36). לאברמוביץ חשוב היה השימוש ב'משלב הכפול' (double register) הזה: בעזרת הארמית כשכתב בעברית, ובעזרת העברית כשכתב ביידיש.

אחת מתוצאות השימוש שעושה מנדלי בסגנון הגבוה היא, שהוא מפנה מקום לרובד הלשוני הנמוך. ישנם שני אמצעים להנמיך תבנית (Gestalt): להנמיך את התבנית עצמה, או

23 אבא בן-דוד, לשון מקרא ולשון חכמים (1967).

24 ראו גם: ראיוב מירקין, אוצר המלים בחבורי העבריים של ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים): ניתוח הבחינה המילונית, הרקדוקית והסגנונית בסיוע המחשב, כרך 8 (1978: 77-93).

להגביה את המסגרת שמסביב. מאחר שלא היתה אפשרות לייצג שפה נמוכה באופן ישיר בעברית בתקופתו של אברמוביץ, הוא יצר רובד נמוך כביכול באמצעות הגבהת המסגרת — קול המספר של מנדלי מוכר ספרים. אבל ההסבר הזה לא נראה משכנע לגמרי, אף על פי שניתן למצוא לפעמים רובד גבוה בדיבורים הפארודיים של המספר מנדלי מוכר ספרים. בדרך כלל, הארמית של אברמוביץ אינה מרמזת לרובד גבוה, אלא דווקא לרובד נמוך.

ב'נוסח מנדלי' (לפי ההגדרה של ביאליק) תרם אברמוביץ רבות לספרות היפה של תקופת התחייה, בכך שהוסיף הרבה מעבר לסגנון הניאור-תנ"כי של סופרים כמו אברהם מאפו. אך לדעתי (וזאת בניגוד למאה שנים של קבלה נלהבת), גרמו ביאליק ואברמוביץ גם לבעיות מסוימות בגלל השימוש בארמית תלמודית, שאינה מתאימה לייצג את הרובד הדיבורי שקיים ביידיש.

כדאי להבחין בין הנוסח ברומן ספר הקבצנים לבין העברית הכלולה בסיפורי 'טביה החלבן' של שלום עליכם במקורם היידי, טביה רער מילכיקער. העברית של אברמוביץ ושל ביאליק מבוססת על לימודיהם בישיבות, ומשום כך הנוסח שלהם מיועד לעלית של הגברים. אך כשטביה מצטט קטעים בעברית, שלום עליכם מוכיר פטוקים ידועים מן התנ"ך, מן הסיפור, מן ההגדה של פסח, ומפרקי אבות.²⁵ אחד הטעמים לכך הוא העובדה הביוגרפית, ששלום עליכם לא למד בישיבה, אלא בנימנסיה רוסית, ולא נטה להזכיר את הגמרא. הרבה ישראלים חילוניים עדיין מכירים ומבינים את הרמזים של טביה. יוצא, אם כן, כי המונולוגים של טביה היטיבו להודוק בתרגומו העברי של ברקוביץ ובתרגומים אחרים, ומנת חלקם שפרה מזו של סיפורי מנדלי בתרגומם של ביאליק ואברמוביץ.

אני חוזר לקשרים שבין שפה ובין מעמד חברתי והשכלה. במידת-מה הגזימו ביאליק ואברמוביץ בשימוש בארמית, שלא היתה יכולה מעולם לשמש חומר גלם לעברית המודרנית, משום שרק עלית הגברים למדה גמרא בישיבות. במבט לאחור קל אפוא לראות, שהארמית לא יכולה היתה לבטא את הטעם העממי. אף על פי שהשפה היידיית כוללת הרבה מילים בארמית, אין הדבר מצדיק את החידוש הארכאי של מספר בחורי ישיבה שפנו לספרות חילונית. עכשיו 'נוסח מנדלי' כבר בהכרח מיושן, וזאת בגלל מספרם המצומצם של קוראים חילונים שמבינים את שפת הגמרא. ייתכן, שהתרבות היידיית היתה יכולה לסייע בשימור המרכיב הארמי בספרות העברית החדשה, אלמלא חיסלו הנאצים את מרכזי התרבות היהודית של היידיש ושל לימודי הגמרא באירופה.

ברצוני להוסיף כמה מילים בעניין ההיסטוריה של ההתקבלות (reception history). מדוע לא הטילו ספק במשמעותו של המושג 'נוסח מנדלי' בעבר? מפני שהרעיון של 'הנוסח' שירת את צורכי הדורות הראשונים של התחייה, אפילו כשסופרים מעטים פנו נגד 'נוסח

25 ראו מבוא מאת הלל הלקין, בתוך: Hillel Halkin, *Tevye the Dairyman and the Railroad Stories*, trans., 1987: xxviii, Schocken, New York

מגדלי'. בגלל רצונם להתרחק מחיי הגלות ומן הלשון היידי, פנו הסופרים אל 'הנוסח'. אף שידעו שלא ניתן לחזור לתקופה שבה השתמשו בארמית, הם פעלו כאילו בני המאה העשרים ימשיכו להשתמש במסורת הלשונית של ארץ-ישראל העתיקה, בלי יידיש ובלי גולה. אבל למהלך הזה לא היה סיכוי להצליח ללא לימודי התלמוד, שהתקיימו בקרב כלל האוכלוסייה היהודית. ברור, שמילים מן המשנה ומספרות השאלות והתשובות נכנסו לעברית המודרנית, אך אין ספק, שגם אם ביאליק ניסה לזרו את התהליך בתרגומו ובעבודתו על ספר האגדה, ניסיונו כשל.

נושא 'הנוסח' מתקשר לא רק לסגנון לשוני וספרותי. עכשיו ברור, שכדי לבחון את 'נוסח מגדלי' יש להתחשב בכל ההקשר הלשוני, ההיסטורי, והחברתי. בתקופת המעבר של הספרות העברית החדשה, קוראי העברית דיברו יידיש, אך במשך המאה העשרים, 'הנוסח' (אולי כמו הצינונות אחריו) הלך ונחלש. היום כותבים סופרים פוסט-ציוניים באופן 'פוסט-נוסחי'. האופן הזה עדיין מוסיף להתפתח, ונראה כי הוא ימשיך להשפיע במידה מרובה על ספרות עברית במאה העשרים ואחת.

ביבליוגרפיה

- אברמוביץ, ש"י
 1869: פִּישְׁקֶע דער קרומער, א"ש שאדאו, זשיטומיר.
 1888: פִּישְׁקֶע דער קרומער, ווארשאווער, אודסה.
 1909: בעמק הבכא, בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים כרך 1, מוריה, אודסה.
 1911: דאָס ווינש-פֿינגערל, בתוך: אֶלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאויץ) כרך 7, 'מענדעלע', קראקוב.
 1913-1911: אֶלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאויץ), 'מענדעלע', קראקוב.
 1922: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, מהדורה שלישית, מוריה, ברלין.
 1943: 'ח"נ ביאליק ומגדלי מוכר-ספרים מתרגמים את מגדלי מוכר-ספרים', מחברות לספרות ב.
 1959: דאָס מענדעלע-בוך (נחמן מזל, עורך), איקופ, ניו יורק.
 1976: חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק ו"ח רבניצקי בשנים 1908-1908 (חנא שמרוק, עורך), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים.
 1988: ספר הקבצנים (דן מירון, עורך), דביר, תל-אביב.
 ביאליק, ח"נ
 1911-1910: 'יוצר ה"נוסח"', העולם ד, 50, וילנה.
 1911: 'מענדעלע'ס נוסח', בתוך: אֶלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים (ש.י. אבראמאויץ) כרך 17: קריטיק איבער מענדעלע מוכר ספרים, 'מענדעלע', קראקוב.

1912: 'מגדלי ושלוש הכרכים', בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים כרך ג, מוריה, אודסה.
 1965: כל כתבי ח"נ ביאליק, דביר, תל-אביב.

בן-דוד, אבא
 1967: לשון מקרא ולשון חכמים, דביר, תל-אביב.

דובנאוו, שמעון
 1929: פֿון 'זשאַראָגן' צו יידיש און אַנדערע אַרטיקלען: ליטעראַרישע זכרונות, קלעצקין, וילנה.

ורסס, שמואל
 1996: 'ביאליק מתרגם את מגדלי', בתוך: מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו, מאגנס, ירושלים.

מירון, דן
 1970: שלום עליכם: פרקי מסה, מסדה, רמת-גן.

מירקין ראובן
 1978: אוצר המלים בחבורי העבריים של ש"י אברמוביץ (מגדלי מוכר ספרים): ניתוח הבחינה המילונית, הרקוקיית והסגנונית בסיוע המחשב, כרך א, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים.

רבניצקי, י"ח
 1922: 'על הסגנון העברי של מגדלי מוכר ספרים', בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, כרך ז, מוריה, ברלין.

שנטוך, יחיאל
 1968: 'סיפורי הקצרים של מגדלי מוכר ספרים על נוסחאותיהם: בירור ביבליוגרפי וטקסטולוגי', הספרות 1: 391-409.

שלום עליכם
 1888: סטעמפּעניו: אַ יידישער ראָמאַן, ווארשאווער, אודסה.
 1917: צום אַנדענק פֿון שלום עליכם: זאמעלבוך (' צינבערג וש' ניגער, עורכים), י"ל פּרץ-פּונד, פּטרסבורג.
 1917-1923: 'זווישן איז דער בוים' (1910), בתוך: אֶלע ווערק פֿון שלום עליכם, כרך 15: אידישע שרײַבער, פאלקספונד, ניו-יורק.

103 'נוסח מגדלי' במבט ביקורתי

1922: 'מה נאה אילן זה?!' בתוך: כל כתבי מגדלי מוכר ספרים, כרך ז, מוריה, ברלין.

שקד, גרשון

1977: הסיפורת העברית 1880-1980, כרך א: בגולה, כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב.

Alter, Robert

1988: *The Invention of Hebrew Prose: Modern Fiction and the Language of Realism*, University of Washington Press, Seattle.

1994: *Hebrew and Modernity*, Indiana University Press, Bloomington.

Frieden, Ken

1995: *Classic Yiddish Fiction: Abramovitsh, Sholem Aleichem, and Peretz*, State University of New York Press, Albany.

Miron, Dan

1996 [Original edition, New York: Schocken, 1973]: *A Traveler Disguised: The Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century*. 2nd edition, Syracuse University Press, Syracuse.